

Т. М. Білоконь, канд. екон. наук

СТРУКТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ

Розглянуто моделі розвитку сільського господарства, досліджено структурні зміни в аграрному секторі України та визначено перспективи його розвитку.

Вступ

Сучасні процеси глобалізації висувають нові вимоги до розвитку вітчизняного аграрного сектора та зумовлюють необхідність створення високоефективного, конкурентоспроможного аграрного підприємництва, здатного підтримувати продовольчу безпеку країни. Однак структурна і технологічна розбалансованість виробництва, низька ефективність сільського господарства гальмують інноваційний розвиток цього найважливішого для нормального життя країни і суспільства сектора економіки.

У працях таких науковців як: В. Андрійчук, П. Гайдуцький, О. Гудзинський, М. Дем'яненко, П. Канінський, С. Кваша, Д. Легеза, М. Малік, В. Месель-Веселяк, О. Мороз, Т. Осташко, П. Саблук, В. Юрчишин, досліджуються проблеми розвитку агропромислового комплексу.

Однак проблема пошуку шляхів розвитку АПК в умовах затяжного кризового стану цієї галузі економіки на сьогоднішній день залишається актуальною.

Метою роботи є дослідження структурних змін в аграрному секторі України для визначення перспектив його розвитку.

Основний матеріал статті

Науковими дослідженнями встановлено, що внаслідок дореформеного розвитку і структурної реформи аграрного сектора, в Україні склалася бімодельна структура сільського господарства. На сучасному етапі в Україні паралельно розвиваються дві моделі — крупне товарне виробництво на базі реорганізованих КСП — новоутворених підприємств різних організаційно-правових форм — і дрібнотоварне виробництво в особистих селянських господарствах і невеликих фермерських господарствах. Першу модель умовно можна вважати індустріальною, а другу — традиційною [1, с. 755].

Кожна з моделей розвитку має свої позитивні сторони. Переваги крупного товарного виробництва забезпечуються повним циклом виробництва, переробки і збуту, ефективним використанням наявного ресурсного потенціалу, значними інвестиційними вливаннями у галузь. Натомість особисті селянські господарства на сьогодні є стабілізуючою формою господарювання, яка в умовах економічної кризи стримує спад виробництва сільськогосподарської продукції, сприяє вирішенню проблеми зайнятості у сільській місцевості та самозабезпечення населення продуктами харчування.

Розвитку дрібнотоварного виробництва сприяли реформування аграрного сектора економіки, зміни в сфері земельних, майнових, податкових, трудових відносин, у законодавчому забезпеченні розвитку особистих селянських господарств, зокрема в напрямі розширення можливостей надання земельних ділянок для ведення особистих підсобних господарств. Внаслідок цього площа сільськогосподарських угідь, що знаходилась у розпорядженні населення в 2010 р., у порівнянні з 1990 р. збільшилась майже в 6 разів з 2669 тис. га до 15898,3 тис. га, 59 % яких (9412,3 тис. га) призначені для товарного виробництва (табл. 1). В результаті обсяг виробленої населенням продукції за той самий період зріс на 24,2 % або на 10811,2 млн грн, що супроводжувалось зростанням їхньої частки у загальному обсязі виробництва сільськогосподарської продукції з 30,6 % в 1990 р. до 55,1 % в 2010 р.

Разом з тим, площа сільськогосподарських угідь аграрних підприємств протягом аналогічного періоду скоротилась на 46,8 % з 38705,4 тис. га в 1990 р. до 20589,6 тис. га в 2010 р., а обсяг виробництва знизився на 56149,9 млн грн або на 55,4 %. У структурі валової продукції

сільського господарства в 2010 р. сільськогосподарські підприємства займають 44,9 %. Фермерська форма господарювання, яка нині становить майже 74 % від загальної кількості сільгоспідприємств, забезпечує виробництво лише 5 % валової продукції сільського господарства [2, с. 46, 51]. У результаті реформування земельних відносин відбулося подрібнення землекористувань сільськогосподарських підприємств, зокрема 74,4 % фермерів господарюють на земельних ділянках розміром до 100 га.

Таблиця 1

Площа сільськогосподарських угідь за категоріями землевласників і землекористувачів [2, с. 76]

Категорії землевласників і землекористувачів	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Сільськогосподарські підприємства	38705,4	35184,0	29878,0	22116,7	21047,0	21019,3	20864,4	20589,6
у тому числі державні	9927,4	7115,8	1847,9	1230,2	1105,6	1064,9	1048,0	1022,0
недержавні	28778,0	28068,2	28030,1	20886,5	19941,4	19954,4	19816,4	19567,6
Громадяни	2669,0	5588,6	8543,4	14922,7	15707,7	15584,5	15690,4	15898,3
у тому числі ділянки для будівництва і обслуговування житлового будинку та господарських будівель	2476,4	3875,0	4323,8	4722,9	4802,1	4845,7	4891,3	4942,5
товарне виробництво	–	–	2306,7	8351,4	9172,6	9091,1	9213,7	9412,3
колективні та індивідуальні сади	127,4	177,3	180,3	180,8	181,1	182,1	183,2	183,8
колективні та індивідуальні городи	65,2	334,9	299,6	227,8	205,9	196,5	193,7	189,7
ділянки для сінокошення та випасу худоби	–	1198,7	1429,5	1433,6	1338,5	1261,9	1200,9	1162,4

Мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення стримує формування і розвиток господарств на основі концентрації земельної власності в оптимальних розмірах у ефективних власників. Внаслідок цього в сільськогосподарському виробництві переважають дрібні селянські господарства, які характеризуються низьким рівнем фондоозброєності та ефективності виробництва, практично не забезпечуються державною підтримкою.

Декларативний характер суспільних відносин в особистих селянських господарствах зумовлює необхідність проведення реорганізації господарств у кооперативи з визначенням їх як юридичних осіб із відповідним розповсюдженням на них норм державного регулювання. Створення широкого кола кооперативів дасть змогу отримувати їм державну підтримку в частині пільгових кредитів, форвардних закупівель агропродовольчої продукції, фінансування окремих напрямів діяльності та спеціальних програм для підвищення техніко-технологічного рівня всієї агропродовольчої системи, а також здійснювати соціальний захист усіх учасників процесу [3, с. 198].

Реалізація індустріальної моделі розвитку сільського господарства в Україні привела до формування вузькоспеціалізованих виробництв певного виду продукції, орієнтованих на міжнародні ринки і максимізацію прибутків. Ключовим фактором спеціалізації господарств виступає рівень рентабельності продукції, який в 1990 р. по продукції тваринництва становив 22,2 %, а по продукції рослинництва – 98,3 %, в тому числі зерна – 275,1 %, насіння соняшнику – 236,5 % [2, с. 52, 55]. Керуючись принципом економічних переваг, підприємства прагнуть виробляти ті види продукції, які забезпечують максимальну економічну вигоду або мінімальні економічні втрати порівняно з іншими видами діяльності, тобто є ефективнішими і конкурентоспроможними.

Позитивні аспекти цих процесів для великого бізнесу супроводжуються негативними структурними змінами в агропродовольчому секторі, руйнуванням збалансованих місцевих аграрних комплексів, зумовленим витісненням з виробництва не вигідних для великого бізнесу видів сільськогосподарської продукції, перенасиченням сівозмін тими самими культу-

рами, порушенням співвідношення між рослинництвом і тваринництвом, між орними землями і пасовищами [4].

Аналіз структурних змін в сільському господарстві України виявив тенденцію зменшення питомої ваги галузі тваринництва у господарствах усіх категорій (табл. 2). Так, у структурі валової продукції сільськогосподарських підприємств частка тваринницької продукції зменшилась з 50,7 % у 1990 р. до 41,4 % у 2010 р., а рослинницької — збільшилась з 49,3 % до 58,6 %. В господарствах населення частка тваринницької продукції зменшилась на 20,9 відсоткових пункти (з 62,7 % в 1990 р. до 41,8 % в 2010 р.), а рослинницької збільшилась з 37,3 % до 58,2 %.

Таблиця 2

Структура валової продукції сільського господарства України за категоріями господарств (відсотків)

Продукція	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Господарства усіх категорій									
Рослинництва	45,6	52,1	55,9	58,3	57,9	56,0	62,4	60,3	58,4
Тваринництва	54,4	47,9	44,1	41,7	42,1	44,0	37,6	39,7	41,6
Сільськогосподарські підприємства									
Рослинництва	49,3	56,1	67,3	64,3	62,7	58,3	67,1	62,3	58,6
Тваринництва	50,7	43,9	32,7	35,7	37,3	41,7	32,9	37,7	41,4
Господарства населення									
Рослинництва	37,3	47,9	50,1	54,9	54,8	54,5	58,4	58,7	58,2
Тваринництва	62,7	52,1	49,9	45,1	45,2	45,5	41,6	41,3	41,8

Примітка. Розраховано за даними робіт [2, с. 44] та [5, с. 141].

Структурні зрушення в сільському господарстві Вінниччини принципово не відрізняються від загальнодержавних, однак мають свої особливості. Для господарств усіх категорій домінують рослинницька спеціалізація виробництва (табл. 3). Однак якщо в селянських господарствах частка виробництва рослинницької продукції протягом 2000–2010 рр. коливалась в межах 50,7...58,6 %, то в сільськогосподарських підприємствах спостерігається стрімкіше зростання виробництва продукції рослинництва, частка якої у валовій продукції підприємств в 1995 р. складала 60 %, в 2000 р. — 73,2 %, а в 2010 р. — 80,6 %. Протягом 2005–2010 рр. агропідприємства області збільшили виробництво рослинницької продукції на 74,6 %, тваринницької — на 20,3 %.

Таблиця 3

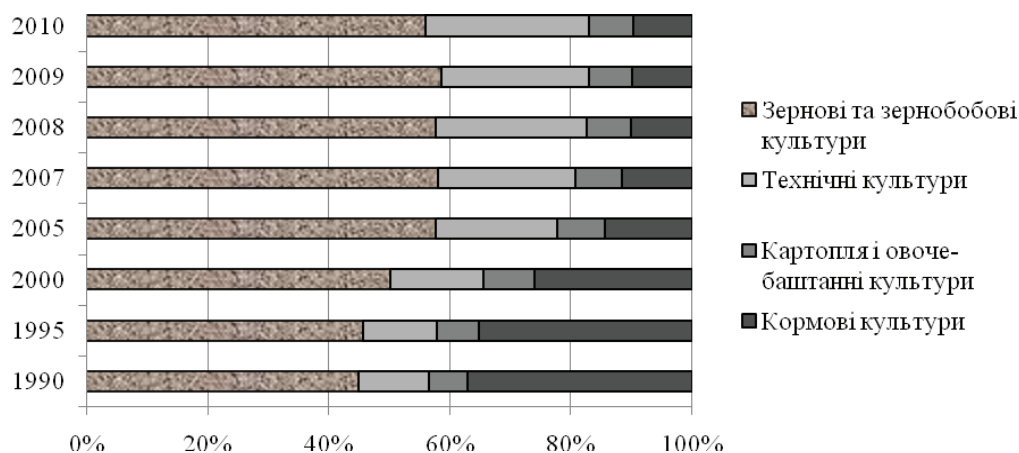
Структура валової продукції сільського господарства Вінницької області за категоріями господарств (відсотків)

Продукція	1990	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Господарства усіх категорій									
Рослинництва	50,8	55,9	59,6	63,8	64,5	61,8	69,4	68,4	68,6
Тваринництва	49,2	44,1	40,4	36,2	35,5	38,2	30,6	31,6	31,4
Сільськогосподарські підприємства									
Рослинництва	54,8	60,0	73,2	74,2	75,9	74,8	82,8	81,2	80,6
Тваринництва	45,2	40,0	26,8	25,8	24,1	25,2	17,2	18,8	19,4
Господарства населення									
Рослинництва	42,2	51,5	50,7	58,6	57,3	53,0	58,2	58,1	58,6
Тваринництва	57,8	48,5	49,3	41,4	42,7	47,0	41,8	41,9	41,4

Примітка. Розраховано за даними роботи [6, с. 147].

За роки незалежності відбулись значні зміни в структурі посівних площ України в напрямку нарощення обсягів посівів зернових та технічних культур за рахунок значного скорочення (в 4,6 рази) посівних площ під кормовими культурами (рис.). Так, у 2010 р. під зерновими

культурами було зайнято 15,1 млн га (55,9 % загальної посівної площі) проти 14,6 млн га (45,0 % загальної посівної площі) у 1990 р. Обсяги посівних площ під технічними культурами протягом 1990–2010 рр. збільшились майже вдвічі (з 3,7 млн га до 7,3 млн га), при цьому їх частка зростає з 11,6 % до 27,1 %. За цей період значно зросли посіви високорентабельних експортноорієнтованих культур: соняшнику – у 2,8 рази, ріпаку – більш ніж вдесятеро, що порушує систему сівозмін і призводить до виснаження ґрунтового покриву. Натомість під кормовими культурами в 2010 р. було зайнято 2,6 млн га (9,6 % загальної посівної площі) проти 12 млн га (37 % загальної посівної площі) у 1990 р., що негативно вплинуло на розвиток кормової бази тваринницької галузі.

Структура посівних площ України, % [2, С. 78]

У сільськогосподарських підприємствах України за результатами 2010 р. переважну частку посівів займають зернові (59,4 %) та технічні культури (32,9 %), причому продуктивність великотоварних підприємств значно вища, ніж у середньому по підприємствах. Так, 1,3 тис. виробників зернових і зернобобових культур з обсягом виробництва понад 5,0 тис. т кожний отримали з кожного гектара на 9,8 ц збіжжя більше, ніж у середньому по аграрних підприємствах [7].

Натомість у господарствах населення в 2010 р. під зерновими знаходилось 47,9 % посівів, під картоплею та овоче-баштанними – 23,5 %, під кормовими культурами – 15,4 %. Разом з тим особисті селянські господарства, в яких зосереджено виробництво 90 % картоплі, овочів та плодів, не мають відповідних сховищ для її зберігання, відсутня інфраструктура реалізації такої продукції через плодо- та овочебази. Структурні зміни в тваринництві, що супроводжувались зменшенням поголів'я худоби та птиці переважно в сільськогосподарських підприємствах, призвели до концентрації поголів'я худоби в дрібних селянських господарствах, які не мають можливостей застосовувати сучасні технології виробництва продукції. Так, якщо у 1990 р. сільгоспідприємства утримували 85,6 % великої рогатої худоби, 72,4 % свиней, 85,1 % овець та кіз, то у 2010 р. 66,0 % великої рогатої худоби, 54,5 % свиней та 82,8 % овець та кіз утримується у господарствах населення [2, с. 115].

Дрібні селянські господарства, що є основними постачальниками продуктів харчування, в цілому вони фінансово менш потужні порівняно з сільськогосподарськими підприємствами, неспроможними використовувати сучасні ресурсозберіжні технології, інноваційні підходи щодо обробки ґрунту та вирощування сільгоспкультур (системи No-Till, органічного виробництва, крапельного зрошення), виробництва тваринницької продукції, що зумовлює їх низьку якість та невідповідність міжнародним санітарним нормам та стандартам якості (зокрема нормам ЄС). Це, в свою чергу, може призвести до витіснення вітчизняної сільськогосподарської продукції імпортною на внутрішньому ринку, обмеження або заборони її доступу на ринки іноземних держав, особливо на ринки ЄС. А тому пріоритетним завданням аграрного сектора України є розвиток великотоварних та фермерських господарств, здатних здійснювати господарську діяльність на засадах самокупності, самофінансування та розширеного відтворення капіталу.

Ефективною формою господарювання в сучасних умовах є агрохолдинги, які мають змогу відтворювати замкнутий цикл виробництва, володіють достатньою кількістю власних фінансових ресурсів та вільним доступом до ринку капіталу, що дозволяє інвестувати кошти в інноваційні технології виробництва продукції. Середній рівень фондоозброєності виробництва в агрохолдингах вищий за середньоукраїнське значення в 4,4 рази, рівень прибутковості у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь — у 15,8 разів. За показником рівня рентабельності виробництва і реалізації продукції чотири з десяти обстежених агропромислових формувань перевищили рівень 40 % [8, с. 106]. Разом з тим рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах в 2010 р. склав 21,1 %.

Загалом, аналіз ефективності діяльності господарської діяльності сільгоспідприємств у 2010 р. свідчить про наявність позитивних тенденцій у виробництві продукції рослинництва (табл. 4). Так в 2010 р. рентабельність виробництва продукції рослинництва становила 26,7%, проти 16,9 % у 2009 р. Прибутковим було вирощування соняшника (64,7 %), винограду (91,6 %), овочів відкритого ґрунту (23,5 %), зернових культур (13,9 %). Суттєво зросла рентабельність виробництва картоплі — з 12,9 % у 2009 р. до 62,1 % у 2010 р. Позитивними тенденціями у виробництві продукції тваринництва є зростання рентабельності виробництва молока з 1,4 % в 2009 р. до 17,9 % у 2010 р., яєць курячих з 13,1 % в 2009 р. до 18,6 % в 2010 р. та зменшення збитковості виробництва птиці на м'ясо (мінус 4,4 % в 2010 р. проти мінус 22,5% у 2009 р.).

Найбільш рентабельним для сільськогосподарських підприємств Вінниччини серед продукції рослинництва в 2010 р. було виробництво картоплі, соняшнику, плодів і овочів, де рівень рентабельності склав 63,3 %, 61,7 %, 47,8 % та 34,0 %, відповідно. Слід відмітити, що порівняно з 2000 р. рентабельність по всім цим видам продукції зросла: по картоплі на 32,6 в. п., по соняшнику на 3,9 в. п., по плодам на 54,6 в. п., по овочам на 52,8 в. п. Виробництво та реалізація сільськогосподарськими підприємствами зерна та цукрових буряків в 2010 р. також є прибутковим, однак порівняно з 2000 р. рівень рентабельності скоротився: по зерну з 92,4 % до 20,0 %, по цукровим бурякам — з 10,8 % до 9,2 %.

Щодо продукції тваринництва, то сільськогосподарські підприємства області в 2010 р. виробляли зі збитками всі види продукції, крім молока. Рівень рентабельності молока, починаючи з 2005 р., має тенденцію до зростання, і в 2010 р. склав 24,6 % (проти 4,5 % в 2005 р. і — 11,4 % в 2000 р.). Однак лідером у виробництві молока є господарства населення, частка яких зросла з 68,6 % у 2000 р. до 83,3 % у 2010 р. в результаті збільшення обсягів виробництва в 1,55 рази. У галузі свинарства в 2010 р. був отриманий рівень збитковості 17,8 %, тоді як у 2008 році агропідприємства мали рівень рентабельності 6,7 %, а в 2009 р. — 16,0 %. Виробництво інших видів продукції тваринництва протягом останніх п'яти років було збитковим. Вагомими чинниками збитковості виробництва сільськогосподарської продукції є несприятлива цінова кон'юнктура та висока собівартість продукції.

Таблиця 4

**Рівень рентабельності виробництва основних видів продукції
в сільськогосподарських підприємствах України**

Вид продукції	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Рослинництво								
Продукція рослинництва, в т. ч.	98,3	55,5	30,8	7,9	32,7	19,6	16,9	26,7
Зернові та зернобобові культури	275,1	85,6	64,8	3,1	28,7	16,4	7,3	13,9
Насіння соняшнику	236,5	170,9	52,2	24,3	75,9	18,4	41,4	64,7
Цукрові буряки	29,5	31,2	6,1	4,8	-11,1	7,1	37,0	16,7
Овочі відкритого ґрунту	27,6	12,8	-1,7	16,1	14,1	11,1	19,1	23,5
Картопля	27,2	34,3	14,0	17,8	24,7	7,9	12,9	62,1
Плоди	83,8	20,3	-1,1	12,7	8,5	13,9	16,2	14,9
Виноград	71,7	74,0	62,7	31,7	33,2	58,8	92,1	91,6

Вид продукції	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Тваринництво								
Продукція тваринництва, в т.ч.	22,2	-16,5	-33,8	5,0	-13,4	0,1	5,5	7,8
Молоко	32,2	-23,2	-6,0	12,2	13,8	4,1	1,4	17,9
Велика рогата худоба на м'ясо	20,6	-19,8	-42,3	-25,0	-41,0	-24,1	-32,9	-35,9
Свині на м'ясо	20,7	-16,7	-44,3	14,9	-27,6	0,3	12,1	-7,8
Вівці та кози на м'ясо	2,3	-31,9	-46,4	-32,1	-46,4	-38,6	-31,8	-29,5
Птиця на м'ясо	17,0	-18,4	-33,2	24,9	-19,0	-11,3	-22,5	-4,4
Яйця курячі	27,3	36,5	10,6	23,5	9,1	13,0	13,1	18,6
Вовна	-2,4	-61,3	-75,8	-72,8	-80,6	-74,7	-79,4	-82,2

Примітка. Розраховано за даними роботи [2, с. 54; 55; 58].

Таким чином, домінування цінового фактора зумовило орієнтацію переважної частини сільськогосподарських підприємств України на вирощування рентабельних сільськогосподарських культур з високим експортним потенціалом (головним чином, зернових та соняшнику), що не лише приводить до скорочення земель під кормовими культурами, ліквідації неприбуткових підрозділів (зокрема, тваринництва), порушення сівозмін, і як наслідок, деградації сільськогосподарських земель, а й негативно впливає на формування іміджу України у світі як низькорозвиненої країни – експортера сировини. Так, у загальній структурі вітчизняного експорту сільськогосподарської та харчової продукції частка готової харчової продукції у 2010 р. становила 25,9 %, тоді як частка сільськогосподарської продукції – 47,8 % [2, с. 67].

Стратегія формування аграрного ринку України повинна виходити з його фундаментальної стратегічної мети – забезпечення стабільного надходження сільськогосподарської продукції і сировини до вітчизняних споживачів за прийнятними цінами, з одного боку, а з іншого – гарантування виробникам нормальних доходів для відтворення [1, с. 763]. Виходячи з цього, пріоритетами розвитку вітчизняного аграрного сектора мають стати:

- формування середнього класу у сільській місцевості завдяки підтримці процесу комерціалізації господарств населення;
- розвиток великотоварних та фермерських господарств;
- оновлення матеріально-технічної бази аграрних підприємств;
- сприяння підвищенню ефективності та конкурентоспроможності агровиробництва, захист інтересів вітчизняних товаровиробників на зовнішніх ринках;
- формування земельного ринку і іпотеки земель сільськогосподарського призначення з максимальним урахуванням інтересів власників земельних часток та ефективного їх використання;
- підвищення якості продуктів харчування і їх відповідності міжнародним стандартам, формування вітчизняного біологічного агровиробництва та ринку органічних харчових продуктів;
- охорона земель та підвищення родючості ґрунтів;
- трансформація вітчизняного агропродовольчого ринку у напрямі інноваційної моделі розвитку у відповідності зі світовими тенденціями.

Висновки

Аналіз трансформаційних змін в сільському господарстві України засвідчив наявність структурних диспропорцій між окремими напрямками агровиробництва, домінування в структурі експорту продукції з низьким рівнем переробки, низьку економічну ефектив-

ність сільськогосподарського виробництва. Неєфективність використання наявного природно-ресурсного та аграрного потенціалу України потребує проведення системних реформ в агропромисловому комплексі з метою перетворення його на конкурентоспроможний на внутрішньому й зовнішньому ринках сектор економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. Гейця В. М. — Київ : Фенікс, 2003. — 1008 с.
2. Сільське господарство України за 2010 рік : стат. зб. — К. : Держкомстат України, 2011. — 384 с.
3. Княженко І. І. Стан і перспективи розвитку особистих селянських господарств у агропродовольчій системі України / І. І. Княженко // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект : сб. науч. трудов. — Донецьк, 2012. — Ч. 1. — С. 193—200.
4. Аграрний сектор: час принципово змінити орієнтири розвитку / Б. Пасхавер, В. Юрчишин, О. Бородіна, та ін. [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. — 2010. — 10 лип. — Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/agrarniy_sektor_chas_printsipovo_zminiti_orientiri_rozvitku-60696.html?print.
5. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Державний комітет статистики України / За ред. О. Г. Осауленко. — Київ, 2010. — 566 с.
6. Статистичний щорічник Вінниччини за 2010 рік / Головне управління статистики у Вінницькій області. — Вінниця, 2011. — 619 с.
7. Сільське господарство України у 2010 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/> [Назва з екрану].
8. Гуртов А. О. Агрохолдинги як ефективна форма концентрації сільськогосподарського виробництва / А. О. Гуртов // Економіка АПК. — 2011. — № 3. — С. 102—107.

Рекомендована кафедрою підготовки менеджерів

Стаття надійшла до редакції 6.03.12
Рекомендована до друку 7.05.12

Білоконь Тетяна Миколаївна — старший викладач кафедри підготовки менеджерів.
Вінницький національний технічний університет, Вінниця